

УДК 343.81:343.541

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.11>

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ НАСИЛЬСТВА В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ

Зарадюк З.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-3364-9565*

Зарадюк З.В. Кримінологічний аспект насильства в пенітенціарних установах.

У статті розглядається комплекс кримінологічних проблем, пов'язаних із поширенням насильства в місцях позбавлення волі в Україні. У фокусі уваги перебувають соціальні, інституційні та субкультурні чинники, що зумовлюють виникнення агресивної поведінки в умовах ізоляції та замкненого простору, де порушення прав людини та дефіцит ефективних механізмів контролю створюють сприятливе підґрунтя для насильницьких проявів. Акцентовано на тому, що пенітенціарна субкультура, режимні обмеження, нестача ресурсів та недовіра до адміністрації формують середовище підвищеної конфліктності, у якому насильство виконує функції регулятора соціальних відносин. Особлива увага приділяється оцінці сучасного стану наукової розробки проблеми, зокрема працям українських кримінологів і правознавців, які вивчають питання насильства, віктимності, безпеки та гарантій прав осіб, що перебувають у місцях несвободи.

У статті зазначено, що насильство проявляється у різних формах та видах. Зокрема, найпоширенішим видом є фізичні напади між ув'язненими, які проявляються у формі побиттів, нанесення тілесних ушкоджень та групових конфліктів. Ще одним поширеним видом насильства є насильницьке вимагання та примус, яке у пенітенціарному середовищі набуває форми фізичного і психологічного тиску з метою отримання матеріальної вигоди, підкорення або експлуатації. Особливу небезпеку становить сексуальне насильство, яке є високолатентним. Жертвами стають особи, які займають у ній низьке становище, новоприбулі, психічно вразливі або ті, хто не здатний чинити опір. Окрему групу становлять випадки насильства з боку персоналу. Міжнародні організації фіксують скарги ув'язнених на перевищення службових повноважень - побиття, незаконне застосування спецзасобів, погрози, психологічний тиск.

Автор підкреслює, що забезпечення гуманного ставлення та дотримання прав людини у місцях несвободи є ключовою умовою реформування ДКВС України відповідно до європейських стандартів. Зроблено висновок про необхідність комплексного підходу до превенції насильства, який має включати інституційні зміни, підвищення кваліфікації персоналу, удосконалення системи моніторингу, а також розвиток програм ресоціалізації, спрямованих на зниження агресивності та конфліктності серед засуджених.

Ключові слова: насильство, пенітенціарна установа, запобігання, кримінологічний аналіз, пенітенціарна субкультура.

Zaradiuk Z.V. Criminological aspects of violence in penitentiary institutions.

The article examines a range of criminological issues related to the prevalence of violence in places of deprivation of liberty in Ukraine. The focus is on social, institutional, and subcultural factors that cause aggressive behavior in conditions of isolation and confined space, where human rights violations and a lack of effective control mechanisms create a fertile ground for violent manifestations. It emphasizes that the prison subculture, regime restrictions, lack of resources, and distrust of the administration create an environment of heightened conflict, in which violence serves as a regulator of social relations. Particular attention is paid to assessing the current state of scientific research on the issue, in particular the works

of Ukrainian criminologists and legal scholars who study the issues of violence, victimization, security, and guarantees of the rights of persons in places of detention.

The article states that violence manifests itself in various forms and types. In particular, the most common type is physical assaults between prisoners, which manifest themselves in the form of beatings, bodily harm, and group conflicts. Another common type of violence is extortion and coercion, which in the prison environment takes the form of physical and psychological pressure with the aim of obtaining material gain, subjugation, or exploitation. Sexual violence, which is highly latent, poses a particular danger. The victims are people who occupy a low position in the hierarchy, new arrivals, the mentally vulnerable, or those who are unable to resist. A separate group consists of cases of violence by staff. International organizations record complaints from prisoners about abuse of authority-beatings, illegal use of special means, threats, psychological pressure.

The author emphasizes that ensuring humane treatment and respect for human rights in places of detention is a key condition for reforming the Ukrainian penitentiary system in line with European standards. The conclusion is made about the need for a comprehensive approach to violence prevention, which should include institutional changes, staff training, improvement of the monitoring system, and the development of resocialization programs aimed at reducing aggression and conflict among convicts.

Key words: violence, penitentiary institution, prevention, criminological analysis, penitentiary subculture.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення насильства в місцях позбавлення волі зумовлена тим, що пенітенціарна система є особливою соціально-правовою сферою, де висока концентрація осіб із криміногенними установками, ізоляваність від суспільства та специфічні умови функціонування створюють підвищені ризики виникнення насильницьких проявів. У таких умовах насильство часто набуває системного характеру, стає засобом самоствердження, підтримання субкультурної ієрархії або способом вирішення конфліктів. Попри наявність нормативно-правових механізмів забезпечення прав засуджених, значна частина насильницьких інцидентів залишається латентною через страх помсти, недовіру до адміністрації або внутрішні правила кримінальної субкультури.

Ситуація ускладнюється сучасними викликами, зокрема потребою реформування пенітенціарної системи України, впровадженням європейських стандартів поведінки із засудженими, а також умовами воєнного стану, які впливають на навантаження та ресурси кримінально-виконавчих установ. Розуміння природи та механізмів насильства є необхідною передумовою забезпечення безпеки як засуджених, так і персоналу, а також створення гуманних умов виконання покарань.

Мета дослідження: комплексний кримінологічний аналіз насильства в пенітенціарних установах, виявлення причин, форм і механізмів, а також розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо підвищення ефективності попередження насильства в установах виконання покарань.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження науковців з означеної проблематики підкреслює, що насильство в пенітенціарних установах є багатоаспектним феноменом, який впливає на безпеку, здоров'я та ресоціалізацію засуджених. Серед науковців, які активно працюють у цьому напрямі, варто відзначити І. Богатирьова, В. Борисова, В. Голіну, Б. Головкина, О. Джужу, О. Колба, І. Кочергіна, О. Литвинова, В. Марчука, О. Михайлика, І. Яковець та ін. Праці цих науковців мають ґрунтовний характер і становлять основу для подальшого наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Практика функціонування системи виконання покарань в Україні показує, що однією з ключових проблем, яка знижує її результативність та ускладнює процес виправлення й ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення волі, є недостатній рівень правових гарантій і відсутність ефективного механізму захисту їхнього права на гуманне поведіння та повагу до людської гідності. У результаті цього щороку засуджені потерпають від злочинних посягань як з боку інших ув'язнених, так і з боку сторонніх осіб, зокрема працівників виправних та виховних колоній. Такі факти протиправної поведінки регулярно фіксуються у закладах виконання покарань протягом тривалого часу.

Проблема насильства в місцях позбавлення волі є однією з найбільш складних і водночас найменш досліджених у кримінології. Закритий характер установ виконання покарань, специфічні умови перебування, особливості пенітенціарної субкультури та обмеженість зовнішнього контролю формують середовище, у якому насильство може проявлятися у різних формах – від психологічного тиску до тяжких фізичних посягань. Незважаючи на наявність нормативних гарантій

захисту прав засуджених, фактичний стан дотримання цих прав часто залишається проблемним, що зумовлює високу латентність насильницьких проявів.

Однією з важливих новацій Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України 2003 року стало законодавче закріплення права засуджених на гуманне поводження та повагу до гідності, притаманній кожній людині. У Кодексі 1970 року (ВТК України) було передбачено лише окремі, спеціально визначені права осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Згодом, у 2014 році, відповідне формулювання було уточнено: засуджені мають право на гуманне ставлення та повагу їхньої людської гідності [1]. Таке уточнення відповідає підходам, закріпленим у європейських стандартах у цій сфері. О. М. Литвинов та інші науковці вказують, що право на гуманне ставлення до себе та повагу гідності, властивій людській особистості, належить до основних прав засуджених і закріплено у ч. 2 ст. 8 КВК. Крім того, цей принцип полягає і в тому, що під час виконання та відбування покарання засудженому створюються умови для нормального існування, всієї його життєдіяльності (харчування, комунально-побутове та медичне забезпечення) – ч. 1 ст. 8, ст. 115, 116 КВК. Даний принцип закріплений також у ст. 16 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», яка передбачає, що жорсткі, нелюдські або такі, що принижують людську гідність, дії є несумісними зі службою і роботою в органах та установах виконання покарань [2, с. 42-43].

М. Савчин слушно зазначає, що право на охорону державою гідності кожного індивіда передбачає обов'язок посадових осіб і всіх працівників державних структур поважати гідність людини, тобто: 1) ніщо не може бути підставою для її приниження; 2) будь-які заходи впливу на неправомірну поведінку особи з боку працівників правоохоронних органів не повинні спрямовуватися на приниження її гідності; 3) необхідне уважне, безкорисливе і моральне ставлення до задоволення прав і законних інтересів людини; 4) неухильне дотримання етичних норм у поведінці працівників державних органів [3, с. 26-27].

Проте, незважаючи на наявність нормативно-правових механізмів забезпечення прав засуджених, значна частина насильницьких інцидентів залишається латентною через страх помсти, недовіру до адміністрації або внутрішні правила кримінальної субкультури.

Комплексний аналіз міжнародних та національних звітів щодо вчинених правопорушень, в тому числі насильницького характеру у місцях позбавлення волі свідчить про те, що насильство проявляється у різних формах та видах.

Зокрема, найпоширенішим видом є фізичні напади між ув'язненими, які проявляються у формі побиттів, нанесення тілесних ушкоджень та групових конфліктів. Такі дії часто пов'язані з боротьбою за неформальну владу, розподіл ресурсів, підпорядкування слабших осіб або підтримання внутрішньої ієрархії. Значна частина таких злочинів залишається латентною через страх постраждалих звертатися до адміністрації та недовіру до системи. Так, слідчі Державного бюро розслідувань (далі – ДБР) у 2024 році провели комплекс заходів для документування системних катувань, які вчиняли працівники ДУ «Київський слідчий ізолятор». У ході розслідування правоохоронці виявили в установі, де перебуває близько 2 тис. 700 осіб, стійку ієрархічну структуру злочинного впливу. Представники цієї структури організовували обіг наркотиків, систематично вимагали гроші з ув'язнених, проводили азартні ігри та застосовували фізичне насильство, у тому числі з летальними наслідками. Також, у 2025 році було виявлено «камеру тортур» у Полтавському слідчому ізоляторі, де працівники установи катували ув'язненого через те, що він висловлював невдоволення умовами утримання [4]. І таких прикладів є чимало.

Відповідно до альтернативного звіту до Комітету ООН проти катувань, підготовленого коаліцією правозахисних організацій (ZMINA, ULAG, «Україна без тортур», FreeRights) разом з World Organisation Against Torture (OMCT) [5] підкреслюється, що хоча певні позитивні зрушення відбулись, залишається низка системних проблем, які підривають повноцінну реалізацію міжнародних стандартів захисту прав людини. Правозахисники наголошують, що національне визначення катувань не повністю відповідає вимогам Конвенції ООН, що створює прогалини у правозастосуванні та розслідуванні таких злочинів. Це стосується, зокрема, критеріїв відмінності між катуванням та іншими жорстокими діями. Звіт підкреслює, що розслідування таких злочинів часто формальні, затягуються або закриваються на початкових стадіях. Незалежні монітори відзначають нестачу ефективного доказового супроводу, документування тілесних ушкоджень та правової кваліфікації злочинів відповідно до міжнародних стандартів. Також відзначено, що в Україні не завжди забезпечується доступ ув'язнених до адвоката, лікаря або належної інформації про свої

права, що є критично важливими елементами запобігання катуванням і жорстокому поводженню. Звіт містить аналіз стану утримання у пенітенціарних установах, включно з проблемами неповнотності, недостатності медичного обслуговування, неналежного доступу до базових життєвих стандартів, що підсилюють ризик жорстокого поводження.

Звіт визнає, що Україна здійснила ряд позитивних кроків, таких як створення та розвиток Національного превентивного механізму; часткова імплементація Стамбульського протоколу щодо медичного документування катувань; певні законодавчі зміни, спрямовані на захист прав людини. Однак ці здобутки оцінюються як недостатні для повного забезпечення норм Конвенції ООН проти катувань, особливо в умовах війни та складних реалій кримінальної юстиції.

Другим поширеним видом насильства є насильницьке вимагання та примус, яке у пенітенціарному середовищі набуває форми фізичного і психологічного тиску з метою отримання матеріальної вигоди, підкорення або експлуатації. Ув'язнених можуть змушувати виконувати роботи, передавати особисті речі або дотримуватися принизливих «правил» субкультури. Це явище часто залишається непоміченим адміністрацією, оскільки здійснюється всередині груп ув'язнених і маскується під «неформальне саморегулювання». Так, у Новгород-Сіверській виправній колонії було викрито схему вимагання грошей у засуджених для «спокійного відбування покарання» [6]. Цей випадок ілюструє механізм, коли в середині пенітенціарної установи формується група, яка здійснює примус і вимагання під загрозою насильства.

Особливу небезпеку становить сексуальне насильство, яке є високолатентним і здебільшого зосереджене навколо субкультурної «кастової» системи. Жертвами стають особи, які займають у ній низьке становище, новоприбулі, психічно вразливі або ті, хто не здатний чинити опір. Сексуальне насильство використовується як метод покарання, примусу або демонстрації влади, а страх розголосу чи помсти призводить до повної відсутності звернень по допомогу. Сексуальне насильство може бути умисним з метою отримання інформації або визнання, з метою покарання, залякування чи примусу або ж з будь-яких причин, пов'язаних з дискримінацією будь-якого характеру [7, с. 138].

Досить поширеним є також психологічне насильство, що включає приниження, погрози, тривале ізолювання, примусове виконання принизливих дій або колективне цькування. Таке насильство часто передуює фізичним нападам і використовується як інструмент контролю над особами, які є соціально або психологічно вразливими. Така форма насильства має негативний вплив на різні сфери особистості: емоційну, когнітивну, поведінкову, комунікативну [8, с. 323]. Важливою ознакою психологічного насильства з боку персоналу місць несвободи є намагання адміністрації встановити контроль над поведінкою засудженого. Особливого поширення психологічне насильство набуває відносно тих, хто вперше прибув у в'язницю для відбування покарання [7, с. 138].

Окрему групу становлять випадки насильства з боку персоналу. Міжнародні організації фіксують скарги ув'язнених на перевищення службових повноважень - побиття, незаконне застосування спецзасобів, погрози, психологічний тиск [9]. Нерідко персонал не здійснює належної фіксації травм або співпрацює з представниками кримінальної субкультури, фактично толеруючи насильство всередині установ. До найбільш небезпечних форм належать вбивства та доведення до самогубства, які трапляються рідше, проте часто є наслідком систематичного насильства, тривалого психологічного тиску або жорстокого поводження. У деяких випадках такі смерті маскуються під нещасні випадки через відсутність незалежної медичної та правової перевірки. Загалом структура насильницьких злочинів в УВП відображає специфіку середовища: замкненість, ієрархічність, дефіцит контролю, вплив субкультури та низьку ефективність захисних механізмів. Усі ці чинники створюють умови, за яких насильство стає не лише засобом вирішення конфліктів, а й способом регулювання взаємин та підтримання «порядку» всередині групи ув'язнених.

З точки зору кримінології, насильство виступає як форма соціального конфлікту, де агресія стає способом вирішення суперечностей у замкнутому просторі з обмеженими можливостями конструктивної комунікації. Теорія соціального навчання А. Бандури пояснює, що насильницька поведінка формується шляхом наслідування моделей агресії, які домінують у кримінальному середовищі та підкріплюються його нормами. Ув'язнені переймають способи реагування через спостереження за поведінкою інших, а замкнутість простору лише прискорює цей процес [10, с. 98].

Суттєве значення мають також положення субкультурних теорій девіації (А. Коена, Р. Клауарда і Л. Олена), які підкреслюють формування специфічних норм і цінностей у групах засуджених. В умовах відриву від загальносоціальних стандартів у місцях позбавлення волі виникають субкультурні структури, що легітимізують насильство як інструмент підтримання статусу, впливу

та ієрархії. Такі субкультурні правила нерідко вступають у суперечність з установленими адміністрацією режимними вимогами, що додатково загострює конфліктність середовища [11, с. 141; 12, с.159]. Також вагомими є такі складові, як: фактор страху за майбутнє, прагнення до незаконного збагачення, корупційна складова пенітенціарної системи, недоліки дисципліни, потурання окремим проявам насильства серед засуджених з боку персоналу, прояви несправедливості щодо засуджених, невизначеність становища окремих засуджених [13, с. 142].

Вчинення кримінального насильства в місцях несвободи Державної кримінально-виконавчої служби України створює у виправних колоніях підвищену небезпеку, як для засуджених так і персоналу, підриває основи виправлення і ресоціалізації засуджених, спонукає приймати адміністрацією виправних колоній іноді неадекватних рішень з метою протидіяти та запобігти такому суспільно-небезпечному протиправному явищу, як кримінальне насильство [14, с. 53]. Саме тому, запобігання насильству в установах виконання покарань є однією з найбільш актуальних проблем кримінально-виконавчої системи. В умовах замкненого простору, обмежених ресурсів та сформованих субкультурних норм конфлікти та агресивна поведінка стають практично невідворотними, що робить необхідним комплексний підхід до їх запобігання, що поєднує правові, організаційні та соціально-психологічні заходи.

Організаційні заходи запобігання насильству включають класифікацію та диференціацію засуджених за рівнем ризику, кримінальним досвідом, психічними та поведінковими характеристиками, що дозволяє зменшити ймовірність конфліктів. Створення належних умов тримання, усунення переповненості камер, забезпечення доступу до праці, освіти та спортивних занять сприяє зниженню напруженості серед засуджених. Важливу роль у системі превенції відіграє впровадження відеоспостереження та електронного моніторингу, що підвищує прозорість дій персоналу і знижує ризик насильства.

Професійна підготовка персоналу є критичною для ефективного запобігання конфліктам. Працівники установ виконання покарань повинні мати навички деескалації агресії, психологічну готовність до роботи у стресових умовах, дотримуватися етичних норм і демонструвати нульову толерантність до корупції та співучасті у злочинах. Водночас соціально-психологічна робота із засудженими включає проведення тренінгів з управління агресією, психологічне консультування, взаємодію з неформальними лідерами груп та активне залучення до трудових, освітніх та спортивних програм. Це сприяє зниженню внутрішньогрупових конфліктів і формує конструктивну поведінку.

Особливу увагу необхідно приділяти нейтралізації пенітенціарної субкультури, яка часто легітимізує насильство. Для цього застосовуються методи ізоляції лідерів кримінальних груп, руйнування ієрархії насильницьких угруповань, створення альтернативних позитивних субкультур через спорт, релігійні та трудові об'єднання, а також індивідуальна робота з засудженими.

Висновки. Кримінологічний аспект насильства в місцях позбавлення волі свідчить, що подолання цього явища потребує системного підходу, заснованого на науковому аналізі, міждисциплінарних методах та впровадженні доказових стратегій превенції, спрямованих на забезпечення безпеки, підтримання прав людини та підвищення ефективності пенітенціарної політики держави.

Запобігання насильству в установах виконання покарань потребує комплексного підходу, що поєднує правові гарантії, організаційні заходи, професійну підготовку персоналу, соціально-психологічну роботу із засудженими та зовнішній контроль. Міжнародний досвід підтверджує ефективність гуманізації пенітенціарного середовища, диференціації засуджених. Сучасні виклики включають необхідність цифровізації контролю, розбудови системи ресоціалізації, залучення громадських інституцій, проведення тренінгів для персоналу з ненасильницької комунікації. Вирішення цих проблем є ключем до формування безпечніших умов у місцях позбавлення волі та дотримання прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 18.04.2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 23. Ст. 869 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50363.

2. Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини: підручник / О.М. Литвинов, А.Х. Степанюк, І.С. Яковець, К.А. Автухов, А.П. Гель, С.В. Лосич, Є.С. Назимко; за заг. ред. О.М. Литвинова та А.Х. Степанюка. Київ: ВД «Дакор», 2015. 632 с.
3. Савчин М. Основні конституційні критерії обмеження прав людини й основоположних свобод. *Вибори та демократія*. № 2. 2008. С. 21–28.
4. Державне бюро розслідувань. URL: Режим доступу: https://dbr.gov.ua/news/dbr-vikrilo-sistemni-porushennya-u-kiivskomu-sizo-13-osib-zatrimano?utm_source=chatgpt.com.
5. Альтернативний звіт до Комітету ООН проти катувань щодо виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань за Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Київ, 2025. 80с. URL: https://www.omct.org/site-resources/legacy/OMCT_Ukraine_AlternativeReport_UNCAT_Ukrainian.pdf?utm_source=chatgpt.com.
6. У виправній установі на Чернігівщині викрито вимагання грошей у засуджених. URL: <https://unn.ua/news/u-vypravnii-ustanovi-na-chernihivshchyni-vykryto-vymahannia-hroshei-u-zasudzhenykh-politsiia-oholosyla-pro-pidozry>.
7. Богатирьов І. Пенітенціарна система України в безпековому вимірі: актуальні проблеми. *Суспільство і безпека*. №1. 2023. 186с. DOI: [https://doi.org/10.26642/sas-2023-1\(1\)-135-139](https://doi.org/10.26642/sas-2023-1(1)-135-139).
8. Кочергіна І.А. Критерії та форми психологічного насильства. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ ім.І. Огієнка*. №33. 2016. 326 с. DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2016-33>.
9. Доповідь для Уряду України щодо проведеного візиту ЄКПТ в Україну з 16 по 27 жовтня 2023 р. URL: <https://rm.coe.int/1680b0e1f9>.
10. Bandura A. Aggression: A Social Learning Analysis. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1973. 256 p.
11. Cohen A. K. Delinquent Boys: The Culture of the Gang. New York: Free Press, 1955. 198 p.
12. Cloward R.A., Ohlin L.E. Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs. New York: Free Press, 1960. 254 p.
13. Михайлик О.Г. Кримінологічне моделювання запобігання насильству в установах виконання покарань. *Публічне право*. № 2 (34). 2019. 168 с. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/34/pdf/pp-2019-34-18.pdf>.